

Н.Н. Аитова , **Л.Ж. Мұсалы**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**«ТУУ», «БІТУ», «ЖАРАЛУ/ЖАРАТЫЛУ» ЕТІСТІКТЕРІ:
ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ, ВАЛЕНТТІЛІГІ
(Абай шығармалары материалдары негізінде)**

Мақала етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері мен валенттілігін Абай шығармашылығы материалдарында зерттеуге арналған. Абай шығармашылығы негізінде етістіктердің валенттілігін зерттеу бұрын Абайтануда қарастырылмаған.

Мақаланың жаңалығы авторлардың «туу» – «біту», «жаралу» синонимдік қатары ретінде танылатын етістіктердің қазақ танымындағы және Абай шығармашылығындағы көрінісінде үш өлшемді әлемге тиесілі іс-қимыл атаулары екенін анықтауында болып отыр. Бұл үшін туу етістігі мен онымен мәндес сөздердің грамматикалық, когнитивтік семантикалық құрылымын, мағыналық қатынастарын қазақ тіліндегі, сондай-ақ Абай поэзиясындағы қолданысы салыстырылған. Бұл етістіктердің валенттілік ерекшеліктері анықталып, арғы қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық әлеуетін көрсететін тіл семантикасында сақталған ерекше құбылыстарды айқындайтынын дәлелдейді, тіл табиғаты туралы тосын болжам жасайды.

Зерттеудің мақсаты – қазақтың төл тіліндегі етістік құрылымдардың бойында сақталған ұлттық ойлау мазмұнын зерделеу арқылы Абай тіліндегі «туу», «біту», «жаралу/жаратылу» етістіктерінің лексика-грамматикалық ерекшелігін ашу, валенттілігін негіздеу, олардың қайтадан өз деңгейінде қолданыс табуына ықпал ету.

Нақты талдауға алынған етістіктердің қазіргі тілдесім мазмұнындағы табиғатын тануға бағытталған эксперименттік талдау нәтижелері зерттеу барысында қолданылған ақын шығармашылығы мәтініне лингвистикалық талдау арқылы алынған нәтижелермен ұштастырылады. Бұл өз кезегінде ұлттық тілдің көркем мәтінде сақталған мазмұны мен қазіргі қолданысындағы ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: сөздердің тіркесімділігі, валенттілік, етістік, когнитивтік семантика, әмбебаптар, ментальды грамматика.

N.N. Aitova, L.Zh. Mussaly

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**The verbs «give birth», «conceive», «create/make»:
lexical and grammatical features and valency
(based on the works of Abay)**

The article is devoted to the study of lexical and grammatical features and valency of verbs in the works of Abay. The study of the valency of verbs based on the works of Abay was not previously considered in abai studying.

The novelty of the article by the authors revealing that the synonyms of the verb «give birth», «conceive», «create» are the names of actions in the three-dimensional world in Kazakh experience and in the works of Abay. For this, the grammatical, cognitive-semantic structure, the semantic relations of the verb «give birth» and similar words in the Kazakh language, as well as in the poetry of Abay are compared. This proves that the valency of the verbs is identified, specific phenomena that persist in the semantics of the language, reflecting the lexical and grammatical potential of the ancient Kazakh language are identified, unexpected predictions are made about the nature of the language.

The purpose of the study is to identify the lexical and grammatical peculiarities of the verbs «give birth» – «conceive», «create/make» in the language of Abay, substantiate their valency, and facilitate their reuse at the level by studying the content of national thinking preserved in the structures of the verbs of the Kazakh language.

The results of experimental analysis aimed at recognizing the nature of verbs in real dialogue are combined with the results obtained as a result of linguistic analysis of the text of the poet's work used in

the study. This, in turn, allows you to determine the content of the national language stored in the literary text, and the features of its modern use.

Key words: collocation, valency, verb, cognitive semantics, universals, mental grammar.

Н.Н. Аитова, Л.Ж. Мұсалы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**Глаголы «родить», «зародиться», «создать/творить»:
лексико-грамматические особенности и валентность
(на основе произведений Абая)**

Статья посвящена изучению лексико-грамматических особенностей и валентности глаголов в произведениях Абая. Изучение валентности глаголов на основе произведений Абая ранее не рассматривалось в абаеведении.

Новизна статьи заключается в выявлении авторами того, что синонимы глагола «родить» – «зародиться», «создать» являются названиями действий в трехмерном мире в казахском познании и в произведениях Абая. Для этого сравниваются грамматическая, когнитивно-семантическая структура, семантические отношения глагола «родить» и подобных ему по значению слов в казахском языке, а также в поэзии Абая. Это доказывает, что идентифицируются валентные особенности глаголов, выявляются конкретные явления, сохраняющиеся в семантике языка, отражающие лексический и грамматический потенциал древнего казахского языка, делающиеся неожиданные предсказания о природе языка.

Цель исследования – выявить лексические и грамматические особенности глаголов «родить» – «зародиться», «создать/творить» на языке Абая, обосновать их валентность, способствовать их повторному использованию путем изучения содержания национального мышления, сохранившегося в структурах глаголов казахского языка.

Результаты экспериментального анализа, направленные на распознавание природы глаголов в реальном диалоге, объединяются с результатами, полученными в результате лингвистического анализа текста произведения поэта, использованного в исследовании. Это, в свою очередь, позволяет определить содержание национального языка, сохраненного в художественном тексте, и особенности его современного использования.

Ключевые слова: словосочетание, валентность, глагол, когнитивная семантика, универсалии, ментальная грамматика.

Кіріспе

Тіл біліміндегі қазіргі тенденцияларға, тілдің эволюциялық даму үдерісінде пайда болатын кейбір бірліктердің семантикасының тарылу/кеңею жағдайларына байланысты әр табиғи тілдің иелмендері де байқай бермейтін тілдік мағынаның солғындау, өзгеру, көмескілену жайлары болып тұрады. Тілдің семантикасы қазіргі таңда тіл білімінің зерттеу нысандарында күрделі тілдік заңдылықтардың бірі болып табылады. Себебі семантикалық, грамматикалық ерекшелігін сезінбей, нәзік иірімдерін түйсініп талдамай тілдің табиғатын, дамуын және қызметін түсіну мүмкін емес. Тіл мен адамзат санасы, тілдік ғалам бейнесінің ажырамас бөлік, тұтас модель ретінде қарастырылу кейінгі зерттеулер мүддесі десек те болады. Тақырыптың өзектілігі оның арғы қазақ тілінде қолданыс тауып, қазіргі уақытта ұмытыла бастаған етістіктердің мазмұнындағы ерекше семантикалық мәнінің айқындалуында,

етістіктің тіркесім қабілеттілігі шегіндегі тілдің куммулятивтік, когнитивтік қырының Абай тілі негізінде көрініс табуын зерттеуінде. Бұл секілді зерттеу бұрын жасалмағанын, сондай-ақ, зерттеу нәтижесінде ұлттық тілдің қазіргі санада қайта жаңғыруына септігі тиетінін ескерсек, зерттеу мәселесінің маңыздылығы жоғары.

Эксперимент

Қазіргі уақытта тіл білімінде функционалдық аспектісі тұрғысынан зерттеу жасау мәселелері жиі қозғалады. Функционалды грамматика бойынша жүргізілген зерттеулер тапшы деуге келмес, ол зерттеу жұмыстарының негізін грамматикалық категориялар құрайды. Грамматикалық мағынаның сөйлем мазмұнында шақтық, аспектуальдік, модальдік өріс түрінде беру сипатында жүзеге асырылады. Дегенмен, кез келген тілдік бірліктің лексика-грамматикалық сипатын қарастырғанда ежелгі грек тіл білімінен қазіргі күнге дейін өзектілігін

жоймаған мына нәрсеге жеткілікті назар аударылуы шарт: алдымен *zат* (денотат) оның *атауы, мағынасы, ұғымы*, категориялық қатынасы. Сократ «кім де кім атауды білсе, сол атаудың неге жататынын да білетін болады», – дейді. Ал белгілі философ Дж. Остин «зат пен құбылысты білу оның атауын, нақтырақ айтқанда дұрыс атауын білумен байланысты анықталады деп санайды» (Austin, 1970: 121). Ал Э. Сепир болса, «... заттар да, сапа да, оқиға да олар қалай аталса, солай қабылданады» деген пікір айтқан болатын (Сепир, 1993: 227). Біздің көтеріп отырған мәселеміз мәтін лингвистикасының проблемасы, дәлірек айтсақ, уақыт өтуімен байланысты тіл иелмендері санасында мутацияланып, соның нәтижесінде өңі айналдырылып, мүлдем табиғатын ашпайтын қалыпқа түскен кейбір етістікті құрылымдардың қазіргі тілдесімдегі мағынасы мен грамматикалық қатынасының арақатысынан туындайды. Мұны көркем поэзиядағы бұл секілді етістіктердің тіркесімділікте беретін мәні мен оны қазіргі кезде тілдесімдегі тұтынушылар қолданысындағы қалпы қаншалықты сәйкес немесе ерекше дегенге жауап іздеумен сабақтастырамыз.

«Адамдар қалай түсінсе, солай әрекет жасайды» (Афанасьев Ю.Н., т.б., 1999:55). Шындығында да қазіргі қазақ ұлты өкілінің санасындағы тілдің «біту», «туу», «жаралу» секілді жартылай нақты, жартылай абстракциялы ұғымдарының мәнісі өз-өзінен айқын секілді көрінгендіктен түрлі мағыналы болатынын көруге қабілетсіз болды деп санаймыз. Және ондай жағдайлардың қалыпты қабылданып, әрі қарай өрістей түсуі ұлттық тілдің табиғи жүйесінің бірте-бірте өзгеріп, жасанды түр алуына немесе тамырынан ажырауына алып келмек. Бұл пікір төменіректе эксперимент нәтижелерімен дәлелдене түседі.

А.В.Джонсон өзінің «Тіл туралы трактатында» «Адамзатты жаңылыстыратын толып жатқан қателіктер мен жалған елестерге қарағанда, тіл табиғатын дұрыс түсінбегеніміздің себебінен көп уақытымыз, күш-қуатымыз бен ақыл-ойымыз бостан босқа рәсуа болды, бұл біздің жаратылыстану ғылымының кез келген саласындағы біліміміздің дамуын өлшеусіз деңгейде бәсеңдетті және бәсеңдетуге шамасы келмейтіндерін бұзып бітті», – дейді (Джонсон, 1940: 4). Демек, басқа салалардағы күллі қателерімізге қарағанда, тілдің табиғатын қате түсінудің қасіреті зор болады. Тілдің қоғамдық мәніне ден қою адамдардың кейінірек тілдің табиғи мәнін түсінудің әлсіреткенін мойындау

керек. Бұған 20 ғасырдың ортасында тілтану ғылымына төңкерістік жаңалық әкелген туындаушы грамматиканың негізін қалаушы Н.Чомский (орыс әдебиеттерінде Хомский) зерттеулерін оқығанда мейілінше көз жеткізе түсеміз.

Л.О. Витгенштейн өз зерттеуінде В.Шекспирдің «түсіндірілмейтін нәрсенің уақыты кетті, бәрінің де себебін іздестіруге тура келеді» деген пікірін келтіріп, дау туғызбас негіздеме жасауға дайын болғанда ғана «мен білемін» деп айтқандар бар», – деп келтіреді (Витгенштейн, 1991: 68). Өз зерттеуімізде кейбір етістіктердің қолданылуындағы ерекшелікті негіздейтін түп себептерді іздеу және оны табу аз да болса тіл мәселесінде ақиқаттарды айқындауға үлес қосады деп ойлаймыз. Бұл ретте тілдегі өзгерістердің себебі даму десек, қоғам дамуымен қатысты мәдениет те соған сай тіл де өзгеріске ұшырайтынын жоққа шығара алмаймыз. Әйгілі неміс лингвофилософы В. фон Гумбольдт айтқандай: Кез келген мәдениет тілге әсер етеді, кез келген мәдениеттің ұлттық белгілері тілінде айқын көрініс тапқан... Ұлттық тілдің рухани ерекшелігі мен құрылысы бір-бірімен тығыз байланыста болатыны сондай, аздан соң бір нәрсе болып, одан міндетті түрде тағы басқа бір нәрсе туындайтындай... Тіл ұлт рухының сыртқы көрінісі іспетті: ұлттың тілі – оның рухы, ұлттың рухы – оның тілі және осыдан өзге теңдестікті елестету де қиын (Гумбольдт, 2000: 137). Демек, біз өзгеріске ұшырауға дейінгі қазірде қолда бар тарихи жәдігерлер мазмұнында сақталған тілдің – мейілінше өзгеріске түспеген күйдегі мәтіндер бойынан тіл мен мәдениет сабақтастығын айқын беретін мысалдарды көптеп таба аламыз. Сол себепті де бұл зерттеудің деректеуші материалы ретінде Абай шығармалары алынып отыр.

Н. Чомский ғылым тарихындағы жүздеген жылдар бойы адамның физикалық дамуы мен ақыл-есінің дамуын зерттеуге әртүрлі тәсілдің қолданылып келгенін айта келіп, кейбір өлшем, даму деңгейі т.б. параметрлердің сыртқы факторларға тәуелді дамидынына қарамастан организмнің физикалық құрылысының өз-өзінен генетикалық деп есептелетінін, ал жоғары организмнің дамуының, мінез-құлық моделдерінің, когнитивтік құрылымдарының зерттеудің басқа тәсілдері барлығын айтады. Уақыт өте келе бірте-бірте дамиды ми құрылысы әу баста туғанда салынған (туғаннан берілген – Н.А., Л.М.) нәрсе ретінде емес, қосымша қатысатын нәрсе секілді қаралады; бұдан басқа, «адам табиғатынан тыс» тарихтың ерекше бір өнімі түрінде қалыптасады. Яғни бұл салада

анықтаушы фактор әлеуметтік орта боп саналады. Бірақ зерделеп қарасақ, когнитивтік жүйенің ұйымдасу кереметтігі мен нәзіктігі организм тіршілігі процесінде болатын физикалық дамудан кем түспейді. Онда неге біз тіл секілді ақыл-ес қызметінің көрінісін организмнің күрделі ұйымдасқан физикалық құрамдастарын қарағандай зерттейміз? Алғашында бұл сандырақ секілді көрінуі мүмкін. Шынында тілдік әмбебаптар туралы білетіміз аз бола тұра, мүмкін болатын лингвистикалық құбылыстардың шектеулі екеніне толық сенімді бола аламыз деген пікір айтады (Хомский, 1999: 72).

Біздің әрқайсысымыз игеріп отырған тілдің бір-бірінен байлығы мен ұйымдасу күрделілігі бойынша айырмасы барын, ал күрделілік балалардың тілінде көрініс табатын үзіктермен шектелмейтінін айтады. Оның үстіне тілдесімдік қауымдастықтың жекелеген өкілдері мәні бойынша бір ғана тілді дамытатынын, мұның өзі тілдің жекелеген йелмендері грамматикалық құрылыс айқындайтын қатаң шектеулерді сақтайтындығымен оңай түсіндірілетінін көрсетеді. Тілдің туа бітті пайда болатыны туралы идеясы төңірегіндегі пікірінде «Адам күзіреттілігі семантикалық және фонетикалық интерпретация арасындағы өзара сәйкестікті белгілейтін ережелер жүйесі ретіндегі грамматика түрінде көрінуі мүмкін», – дейді (Хомский, 2004: 170).

Қарапайым адамдар туған тілінің бөлшегі ретінде қабылдайтын сөйлемдерді формалды белгілері бойынша мұқият талдай келе Н.Чомский және басқа да лингвистер адамның нақты тілдік білімі негізінде жатқан «менталды грамматика» теориясын жасады. Бұл теориялар әзір қазақ тіл білімі үшін анық болған, зерттелген, жаппай таралып отырған зерттеулер қатарында жоқ.

Расында тілдің даму туралы идеяларды, оның түпкі мәні мен маңызын тілдің өз мәнін түсінбей саралау мүмкін емес. Тілдің өз мәні біздің ережелерге сүйеніп ұғындыратынымыздан әлдеқайда терең, сакральды да тұнық. Қазіргі тіл және оның грамматикалық құрылысы туралы ілімдер жаппай қайта қарауға жатады. Оның бәрі бірден және бірдей жасалуы мүмкін емес. Сондықтан біз осының алғы қадамдары жекелеген сөздердің мәнін құрылымдық және лингвотанымдық семантика тұрғысынан қарауды ұсынамыз. Оның ішінде оны Абай тұнығынан тартуды жөн көрдік.

Ең қарапайым зерттеу тәсілі ең күрделі мәселенің басын ашуға мүмкіндік беретін әмбебап тәсіл деуге болады. Мақаланың нақты

етістіктерді талдауға алуына орай, «туу», «біту», «жаралу» етістіктерін қазіргі тіл иелмендерінің олардың семантикасын білу, түсіну, қолдану жағдайларына эксперимент жүргізілді. Экспериментке қатысқан «қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша маман ретінде даярланушы жастардың 82%-ы «туу» және «жаралу» етістіктерін синоним ретінде топтастырып, «біту» етістігін бұл синонимдік қатарға қатыссыз деп таныса, 18%-ы бұл үш етістіктің мүлдем синоним ретінде қолданбайтынын көрсеткен. Ал әр етістіктің тіркесімділік қабілетіне қатысты тапсырмаларға берілген жауаптар нәтижесіне жүгінсек, *туу* (анадан, бала) тіркесімділігінде, *жаралу/жарату* «табиғаттан, анандан, тәңір/ құдай/ алла) тіркесімінде субъект, объект актанты ретіндегі тіркесімде қолданыс тапқанын көреміз (77%), *біту* етістігін көпшілік респондент *таусылу*, *аяқталу* мағынасында түсініп, тіркесімді сол ыңғайда береді (74%), мұның өзі аталған етістіктің қазіргі тіл иелмендері үшін сырдақ мәнге ауысып бара жатқан бірлік екенін байқатса керек. Алайда қатысушылардың 36%-ы *біту* (бала, құрсағына, ананың құрсағына) түріндегі субъект, локаль актанты тіркесімінде береді. Осы үш етістіктің синонимдік қатардағы тірек сөзі ретінде «туу» етістігін барлық қатысушылар көрсеткен.

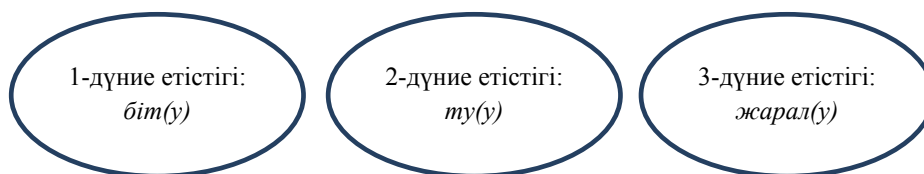
Тақырып «туу» етістігіне қатысты және оның семантикалық өрісі болғандықтан алдымен *туу* сөзінің өзге мағыналастарымен байланыста қарастырсақ:

Туу – жаралу, біту; Осы 3 процесс атауының қайсысы бірінші орындалатын қарекетті атайды және оның тілдегі, Абай шығармалары тіліндегі көрінісі қандай дегенге жауап ізделік. Эксперимент кезінде қатысушыларға берілген тапсырма жауабына жүгінсек, процестің орындалу ретімен орналастыру кезінде бірінші *біту*, екінші *туу* мен *жаралу/жарату* қатар аталады. Яғни қатысушыларымыз *туу* етістігін *жаралу* етістігінің тең дәрежедегі баламасы ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Демек, бұл аталған етістіктердің әуелдегі ұлттық тіл мазмұнында бекітілген процестер жалғастығы ретінде орындалатын іс-қимыл атауларын білдіретін семантикалық мәні көмескіленуге жеткен.

Абай шығармашылығының негізгі өзегі – «Кемел адам» ілімі, дәлірек айтсақ, адамның/ пенденің адам боп даму процесінің рухани шарттары. Адам баласы жарық дүниеге келіп, жан-жақты дамуы аралығындағы биологиялық, физиологиялық, физикалық, психологиялық, тілдік, әлеуметтік шарттастықтардағы күрделі

кезеңнің барлық межесі табиғи тіл мазмұнында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастықта жалғасуы ләзім. Тілдің онтологиялық табиғатының қалпы, оның өмір сүруі мен әлеуметтік факторларды есепке ала ұрпақаралық жалғасуында трансформацияланатындықтан бастапқы мәні ұмытылуы мүмкін. Ананың бойына бала *біткеннен* бастап оның *туу* мен *жаралуы* арасында қандай жол, қандай мән барын ұлы ақын шығармалары тілінің ішкі мазмұнына терең үңілгенде дұрысырақ пайымдап, байқай аламыз. Ең қызығы физикалық даму мен рухани даму арасында адам басынан кешетін үш әлем, ондағы алмасым қазақ Сөзтанымның кілтін білгенге, оның ішінде Абай секілді хакім адамға шынайы болмысымен ұстартқан болса, тамырынан адасқан жаңарған қазақ үшін таңсық та мансұқ та болуы ғажап емес. Алдымен адамзат танымдындағы әлемдерді және ондағы үштік моделді түсінуге тырыссак:

1. *Астрономия-гео*; әлем (модель):
ғарыш → жер → жер асты әлемі
2. *Мифологиялық әлем (модель)*
төменгі → ортаңғы → жоғарғы
Үш әлем (төмен, ортаңғы, жоғары әлем) туралы ілім – көптеген халықтардың мифологиясында көрініс табатын *ғаламдық ағаш, бәйтерек* түсініктерінің негізінде интерпретацияланатын ерекше ілім. Жоғары әлем – әулие-әнбие, құдайлар мекені ортаңғы әлем – адамдар мекені; төменгі әлем (жын-шайтандар, перілер мекені);
3. *Антропо-физиологиялық әлем (модель)*
бас мүше → кеуде қуысы → ас қорыту (кеудеден төменгі) бөлігі
Мұнда назар аударатынымыз – үштік ұғымы (А. Машанида Абай үштігі мен Фараби үштігі салыстырылады (Машани, 1994: 73).
Ал адамның пайда болу-даму әлемі үш дүниенің алмасымында жүзеге асып, бұл қимыл-әрекеттер тілде үш түрлі аталады. 1-суретте:

1-сурет – Үш дүниеге сәйкес туу етістігінің баламалы аталымы

Адамның үш дүниенің алмасымындағы дамуына қатысты 3 түрлі етістіктің әуелі қазақтың төл тілінің бойында және сол тілге жетік болған шығармашыл тұлғалардың, оның ішінде Ұлы Абай шығармалары тілінде үйлесімді тіркесімділікте жұмсалғанын байқаймыз.

1-дүние – туғанға дейінгі ана құрсағындағы өмір (мөлдір/нұр дүние); *2-дүние* – осы ~ жарық (пендеуи) дүние (3-дүниенің есігі, жарық болуы да содан); *3-дүние* – ол дүние ~ рух дүниесі (бұл екі нәрсеге нұсқайды: егер пендеуи мән рухани түлемесе, өлілер дүниесіне өту, тән өлімімен шектелу; егер рухани дамуға, кемелденуге бағытталса, жаралуға (қайта туу), мәңгі өлмеуге қайту (әдетте *ақ* түспен ассоциацияланады) («Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған», яғни кемел (Н.А., Л.М.)).

Нәтижелер және талқылау

Енді бұл дүниелерге тән *туу* етістігінің баламалы аталымына рет-ретімен талдау жасап көрейік:

Бит – біт(у) – екі мағынада жұмсалады: 1) ананың бойына, нақтырақ айтсақ, құрсағында баланың пайда болу процесінің атауы. 2) бір нәрсенің таусылу, аяқталу процесін атау. Бұл екі мағынадағы етістік сөз әу баста гомогенді десек, қателеспейміз. Қазақ тілінде басталу мен аяқталу процесінің бір ғана омоним сөзбен берілуі жағдайлары жиі ұшырасады (мысалы, *көктеу* – 1) даму; 2) шіру мағынасында немесе *жар* сөзінен – жару (баю), жарлы (кедейлену), т.с.с.). Біздің мысалымызда бірінші мағынадағы ана бойына бала *біту* валенттілігі Абай қолданысында абстрактылы сөзбен, алайда тура мағынасында валенттілік қатысынаста жұмсалған. Мәселен, *дәулет**, *иман** бойына *біту* (Оныменен *бойыңа, Иман, дәулет бітер ме?* (Құнанбаев, 1957: 20-21). Бұл жерде ауыспалы мағынада тұр, валенттілік емес, тіркесімділік деушілер де табылар. Себебі ғалымдардың пікірінше, валенттілікке тән негізгі ерекше қасиеттің бірі – тура мағыналылық (Қарагойшиева, 2016: 25). Тіпті көптеген ғалымдар тіркесімділік пен валенттілікті айырым белгілерін атамаса,

кейбірінде тура мағыналы болуын меңзейтіндей анықтама берілмеген. Мысалы, С.М. Кибардина өз зерттеуінде «Валентность глагола понимается как обусловленная его семантикой способность сочетаться с определенным кругом актантов, детерминирующая их семантику, количество, характер (обязательный/ факультативный), способ и форму выражения», – дейді (Кибардина, 1988: 13). Дегенмен «тура мағыналылық» терминінің өзі кейбір жоғарыда атап өткеніміздей жартылай нақты, жартылай абстракциялы ұғымдардың қолданысында байыпты қарауды қажет етеді. Себебі біз талдап отырған етістіктер – фразалық құрылым болудың алдында тұрған бірліктер. Осы тұрғыдан келгенде фразеологизм тарихына қатысты ерекше пікірлердің барын да айта кету керек. Мысалы, ғалым С.Аманжоловтың күн көру, қарны ашу секілді тіркестердің арғы қазақ қолданысында тура мағынада жұмсалғаны туралы пікірін де назарда ұстаған жөн (Аманжолов, 1959: 342). Егер тереңдеп, ұлттық таным тұрғысынан қарасақ, *дәулет* (материалдық дүние), *иман* (рухани дүние) туралы идея ең алдымен *бойға*, яки *еске/жадыға* – «*ой құрсағына*» тура мағынасында бітуі тиіс. Содан кейін оның материалдануы басталмақ. Абайдың даналығы да осы ұлттық түсінікті еш боямсыз, дәл қолданып, тура атауында деп ойлаймыз. Сонымен қатар ол 1-дүние және оның тілдік бейнесін танытушы тілдің танымдық құрылымы ретінде көрініс береді. Сонда тіпті материалдық дүние, мал-мүлік те әуелі есте/жадта (1-дүниеде) орнығып, екінші ретте қолға (2-дүниеде) қолға түседі. Бірақ мұнда 3-дүниелік өмір жоқ. Осы 2-дүниені тұрақтап, бар/жоқ боп қалып қояды. Адамның мәні рухымен байланысты болғандықтан онда жаралу 3-дүниесі бар.

Ту(туу) – тура мағынасында белгілі материал (ұрық) қатысымымен пайда болған жандының мерзімді уақыт шегінде жетіліп, осы дүниеге физиологиялық бітімде келу/пайда болу процесінің атауы. *Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады* (Құнанбаев, 1957: 247). Валенттілікке тән негізгі қасиеттің бірі – тура мағыналыққа сай 1) ата-анадан *туу*; 2) квантативті белгісіне сай 4 валентті (ата-анадан *туғанда*, адам *туғанда*, есті болмай *туу*); 3) селекциялық белгісіне сай тұлғалық қана емес, мағыналық қатынасқа түсіп тұр: *адам ата-анадан туады (басқадан емес)*; 4) *туу* етістігінің айналасында бұл мысалда тек

факультативті актанттар басқарылып тұр (ата-анадан, адам, есті болмау)

Жарату (жаратылу) – негізінде бізден тыс күдіретті күш көмегімен дүниеде пайда болу процесінің атауы. Бірақ оны тілімізде *туу* етістігінің синонимі ретінде пайдаланылып жүрміз. Осы мағына орнығып қалғандықтан «адамның жаралуы» деген тіркес болғанмен, оны *бәйге атын/ тұлпарды жарату* дегендегі түсінікке сай қолдана бермейді. Бірақ біздіңше, бұл адамның рухани жаратылуына, бапталуына қатысты өзінің шынайы мәнін табады. Қарап отырсақ, тұлпар боп туған атты жаратпаса, бабы келмесе, бәйге алмайды. Яғни арнайы амал-тәсілдерді қолдану арқылы нәтиже алу үшін жетілдіру процесінің атауы – *жарату/баптау*. Мұндағы баптау құс, құмай/тазыға қатысты қолданылып, ал жарату *атқа* қатысты валенттілікте (ат жарату) жұмсалуды да қазақтың жылқыға ерекше қатынасын білдіретіні анық. Адам мен жылқының жақындығын *жылқы мінезді адам* деген фраза арқылы келтіру де кездейсоқ құрылым емес, лингвокогнитивтік құрылым.

Туу мен жаратудың әрі синоним әрі екі басқа мәнді қатар меңзеу үшін қызмет етуі төмендегі мысалда көрініс береді: Пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол – тағдырда адаммен бірге *жаратылған* нәрсе, оны адам өзі тапқан емес (Құнанбаев, 1957: 248). Жалығу ісі *жаратылған* валенттілігінің осы сөйлемдегі актанттық құрамы мынадай: *адам, адаммен бірге, жалығу деген іс, тағдырда*.

Бұл жердегі «жалығудың адаммен бірге *жаратылуы*» бірден *туғанда пайда болған* деген мәнде түсініледі. Көптеген оқырман оны осы күйінде қабылдаумен шектелетіні жоғарыда келтірілгендей тілде орныққан стандарт, тіпті стереотиптік рең алған дайын құрылымдардың болуымен қатысты. Ал екінші жағынан қарасақ, «*оны адам өзі тапқан емес*» деген ой жалғасы адамның ой кеселді нәрсені іздеп таппайтұғынының бір мысалы ретінде келтіріп отырғанын байқаймыз. Адам кемелденуі процесінде оған мүмкіндік беретін рухани тіндер болмақ. Оны «құмарланып, шаттанбай» баппен, пайдаға ие отырып игеру, біліп, түсініп, қолдану мен талғамды талдау ақыл, жүрек, қайрат жұмысының нәтижесінде іске асырылмақ деп білетін Абай үшін ол пенденің адамдыққа аяқ басуындағы туа бітіп, бірге туып, даму жолында көңіл-күйінің бағымдылығына қарай кезігіп отыратын *жаратылу* жолындағы нәрсе де.

Қорытынды

Сонда осы үш дүниедегі кезегімен алмасатын *біту*, *туу*, *жаралу* түсініктері қазіргі түсіндірмесіндей жай ғана синонимдер емес, тілдің Н.Чомски айтқандай «тіл секілді ақыл-ес қызметінің көрінісін организмнің күрделі ұйымдасқан физикалық құрамдастарын қарағандай зерттеуді» қажет ететін біртұтастықтағы ірі құрылымдық жүйесі. Жоғарыдағыларды түйіндесек, «ең ілкі дүние жаратылысына

ұқсас қозғалыс туудан кейін өтеді. Бұл жерде материалистердің материя бірінші деген идеясына келіспеске болмайды. Ал рухани түзіліс туғаннан кейін жүзеге асады. Бірақ тіл өзінің бірегейлігі арқасында өз бойында бұл қасиеттерді сақтап тұр» (Аитова, 2019: 18).

Сондай-ақ, тілдің табиғатын түсіну сайып келгенде бір ғана *адам*, *ғалам*, *ғаламның тілдік бейнесінің* тұтас фоны барлық түрлі қырында пайымдалмайынша мүмкін еместігіне көз жеткізе түсеміз.

Әдебиеттер

- Austin J.L. Philosophical Papers. (2nd. Edition), Oxford, Oxford university Press, 1970.
Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс. 1993. – 227 с.
Афанасьев Ю.Н., Строганов А.С., Шеховцев С.Г. Об универсальном знании и новой образовательной среде. – М.: Изд. РГГУ, 1999. – 55 с.
Витгенштейн Л.О. О достоверности // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 67-120.
Джонсон А.В. Тіл туралы трактат. – Нью-Йорк, 1940. – 232 б.
Хомский Н. Язык и мышление. – БГК им. И.А. Будуэна де Куртенэ, 1999. – 252 с.
Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
Хомский Н. Современные исследования по теории врожденных идей // Философия языка / Под ред. Дж. Р. Серла. – М.: Едиториал УРСС, 2004
Машани А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1994. – 174 б.
Құнанбаев А. Толық шығармаларының жинағы. 1-том. – Алматы, 1957. – 365 б.
Қарағойшыева Д.А. Етістіктің семантика-синтаксистік валенттілігі: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 197 б.
Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959.
Кибардина С.М. Валентность немецкого глагола: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л., 1988.
Құнанбаев А. Толық шығармаларының жинағы. 2-том. – Алматы, 1957. – 264 б.
Аитова Н.Н. Ана тілден ата тілге дейін: «туған» мен «жаралғанның» арақатысы туралы // «Сөз және шеберлік»: ф.ғ.д., профессор Х.М.Нұрмұқановтың 90 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 19-20 сәуір. – Қарағанды, 2019.

References

- Afanasyev Yu. N., Stroganov A. S., Shekhovtsev S. G. (1999) Ob universalnom znanii i novej obrazovatelnoj srede [On universal knowledge and the new educational environment] M. Ed. RSUH. 55 p. (In Russian)
Aitova N. N. (2019) Ana tilden ata tilge deiin: «tugan» men «zharalgannyn» arakatsy turaly [From the native language to the proto-language: on the relationship between «native» and «created»] «Word and skill»: Materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the 90th anniversary of doctor of science Professor N.M. Nurmukhanov April 19-20, Karaganda (In Kazakh)
Amanzholov S. A. (1959) Voprosy dialektologii i istorii kazahskogoazyka [Questions of dialectology and history of the Kazakh language] Almaty (In Russian)
Austin J.L. (1970) Philosophical Papers. (2nd. Edition), Oxford, Oxford university Press (In English)
Chomsky N. (1999) Yazyk i myshlenie [Language and thinking] Baudouin de Courtenay BGC. 252 p. (In Russian)
Chomsky N. (2004) Sovremennye issledovaniya po teorii vrozhdennyh idej [Modern research on the theory of innate ideas] Philosophy of language. ed. by J. R. Searle. Moscow: editorial URSS (In Russian)
Humboldt V. (2000) Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu [Selected Works on Linguistics]. Moscow: Progress, 400 p. (In Russian)
Johnson A. V. (1940) Til turaly tractat [A treatise on language] New York, 1940. 232 p. (In Kazakh)
Karagoishieva D. A. (2016) Etitiktin semantika-sintaksistik valenttiligi: monografiya [The semantic-syntactic valence of the verb]- Almaty: Kazakh University, 197 p.
Kibardina S. M. (1988) Valentnost nemeckogo glagola [Valency of the German verb] autoref. dis. ... cand. philol. sciences. L. (In Russian)
Kunanbayev A. (1957) Tolyq shygarmalarynyn zhinagy [A collection of the complete works]. Volume 1, Almaty., – 365 p. (In Kazakh)
Kunanbayev A. (1957) Tolyq shygarmalarynyn zhinagy [A collection of the complete works]. Volume 2, Almaty., – 264 p. (In Kazakh)
Mashani A. (1994) Al-Farabi zhane Abai [Al-Farabi and Abay] Almaty, -174 p. (In Kazakh)
Sepir E. (1993) Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu i kulturologii. [Selected works on linguistics and cultural studies]. – М.: Progress.. -227 p. (In Russian)
Wittgenstein L. O. (1991) O dostovernosti [On reliability] Questions of philosophy, 2, Pp. 67-120 (In Russian)